

Analysis of instances of observing the appropriate situation of the audience in the dictionary of children and adolescents

Maryam Alinezhad *

Abstract

Observance the appropriate state of the addressee is the main subject of semantics and in addition to the eloquence of speech and the connection between the components of the sentence, one of the conditions for the word to reach the status of rhetoric and accessibility. In the present study, this rhetorical principle has been studied in the "encyclopaedia of Children and Adolescents" as the first encyclopaedia written in Persian for children and adolescents.

The main purpose of this article, is to show the effect of observing the appropriate situation of the child and adolescent audience in the language and writing of encyclopaedia. In order to achieve this goal, the introduction of 4 volumes (1, 6, 10, 12) of the dictionary at the levels of basic knowledge, interventions, calligraphy and in particular, language and expression, from this rhetorical perspective

Findings indicate that simplification and simplicity of language and expression, which is expressed in the form of short sentences, avoidance of complex and incomprehensible words and the use of Persian words, is one of the characteristics of encyclopaedia prose, which is more It all comes down to the audience-centric nature of this work. The authors of encyclopaedia articles, considering their audiences, always consider the principle of simplicity of language and expression; as in the study of vocabulary level, the frequency of 3-syllable words (41%) is remarkable and at the sentence level, it has been observed that sentences less than ten words (80%) and sentences containing a message (47.5%) have a higher frequency.

Keyword: dictionary of children and adolescents, rhetoric, appropriate for the audience, vocabulary, sentences.

---

*Assistant Professor, Institute for Humanities and Cultural Studies, Encyclopedia Compiling Research Center: Email: m.alinezhad@ihcs.ac.ir

Date received: 2021/08/24/

Date of acceptance: 2022/01/26

Copyright © 2018, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

واکاوی مصادیق رعایت مقتضای حال مخاطب در فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان

*مریم علی‌نژاد

چکیده

رعایت مقتضای حال مخاطب، موضوع اصلی علم معانی است و یکی از شروط رسیدن کلام به جایگاه بلاغت و رسایی است. در پژوهش حاضر، این اصل بلاغی، در «فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان» به‌عنوان نخستین دایرةالمعارف تألیفی به زبان فارسی برای کودکان و نوجوانان، مورد مطالعه قرار گرفته است. هدف اصلی این مقاله که به روش توصیفی - تحلیلی و کتابخانه‌ای انجام شده، نشان دادن تأثیر رعایت مقتضای حال مخاطب کودک و نوجوان در زبان و سبک نوشتار فرهنگ‌نامه است. به‌منظور نیل به این هدف، مداخل ۴ جلد منتخب فرهنگ‌نامه (۱، ۶، ۱۰ و ۱۲) در سطوح دانش پایه، گزینش مدخل، رسم الخط و به‌طورخاص، در سطح زبان و بیان، شامل واژگان و جملات مورد بررسی قرار گرفته است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که ساده‌نویسی و سادگی زبان و بیان که در قالب جملات کوتاه، پرهیز از واژه‌های پیچیده و نامفهوم و استفاده از کلمات فارسی نمود پیدا کرده، از ویژگی‌های نثر فرهنگ‌نامه است، که بیش از هر چیز به همان ویژگی مخاطب‌محور بودن اثر برمی‌گردد. نویسندگان مقالات فرهنگ‌نامه، با در نظر گرفتن مخاطبان خود، همواره اصل سادگی زبان و بیان را مدنظر دارند؛ چنان‌که در بررسی سطح واژگان، فراوانی واژگان ۳ هجایی (۴۱٪) قابل توجه است و در سطح جملات، مشاهده شده است که جملات کمتر از ده واژه (۸۰٪) و جملات حاوی یک پیام (۴۷٪/۵)، بسامد بیشتری دارند.

کلیدواژه‌ها: فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان، بلاغت، مقتضای حال مخاطب، واژگان، جملات.

*استادیار پژوهشکده دانشنامه‌نگاری، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

m.alinezhad@ihcs.ac.ir

تاریخ دریافت مقاله ۱۴۰۰/۴/۲۷

تاریخ پذیرش مقاله ۱۴۰۰/۱۱/۰۶

۱- مقدمه

زمانی که از فصاحت و بلاغت، سخن به میان می‌آید، منظور از فصاحت آن است که کلمات درست و مطابق مرسوم، و کلام روشن و استوار باشد. و مقصود از بلاغت آن است که کلام، دلنشین و مؤثر و رسا و به‌اصطلاح وافی به مقصود باشد. بدیهی است کلام وقتی در مخاطب مؤثر خواهد بود و از نظر او رسا تلقی خواهد شد که به مقتضای حال او ایراد شود. (شمیسا، ۱۳۸۶: ۵۸)

رعایت مقتضای حال مخاطب، موضوع اصلی علم معانی است و در کنار فصاحت و روانی کلام و پیوند میان اجزای جمله، یکی از شروط رسیدن کلام به جایگاه بلاغت و رسایی است؛ تاجایی که برخی از بلاغیون، بلاغت را این‌گونه تعریف کرده‌اند:

از نظر صاحب «جواهرالبلاغه»، کلام بلیغ و رسا سخنی است که متکلم آن را به شیوه‌ای که متناسب با حال مخاطبان است صورت می‌بندد. (هاشمی، ۱۴۱۴: ۳۳)

در کتاب «الصناعین» در صفت کلام بلیغ، به این اصل اساسی چنین اشاره شده است: «شایسته است که اندازه معانی را بشناسی و بتوانی بین آنها و میزان فهم شنوندگان و بین حالات، توازن برقرار کنی و برای هر طبقه‌ای سخنی و برای هر حال، مقامی جدا در نظر بگیری، تا آنجا که اندازه معانی را با اقتضای مقامات، و استعداد شنوندگان را بر حسب حالات بسنجی. (عسکری، ۱۴۱۹: ۱۳۵)

در کتاب «نقدالمعانی» در تعریف بلاغت آمده است: «بلاغت کلام عبارت است از:

مطابقت کلام با مقتضای حال مخاطب با رعایت فصاحت.» (آهنی، ۱۳۳۸: ۱۲)

همچنین در شناخت سخن بلیغ و کلام رسا گفته‌اند: «گفتاری است که گوینده آن را متناسب با احوال مخاطبان پرداخته و سازگار با سطح احساس خواننده یا شنونده بیان

داشته است.» (تجلیل، ۱۳۷۰: ۱)

فصلنامه علمی (مقاله علمی) سال اول، دوره اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

نوع رابطه نویسنده و خواننده، و گوینده و شنونده، و جایگاه اجتماعی و سطح آگاهی آنان موجب می شود که هر نوشته ای شکل ویژه ای داشته باشد.

گوینده بلیغ وقتی می خواهد مطلبی را بیان کند، حال مخاطب و مقتضیات زمان و مکان را در نظر می گیرد و بر این اساس گاهی مطلب را به تفضیل و گاه به اختصار بیان می کند و گاه به طور متوسط؛ یعنی نه مختصر و نه مطول. به عبارت دیگر، یکی از مهم ترین نکاتی که کلام را مؤثر می سازد و باعث می شود که بگوییم سخن به مقتضای حال و متناسب با اوضاع و احوال و درخور موضوع بحث ایراد شده، توجه به این مسأله است که با مخاطبان مختلف، در اوضاع و احوال گوناگون، در باب موضوعات مختلف به چه اندازه سخن بگوییم، کجا مطلب را بسط دهیم و کجا به اشاره ای اکتفا کنیم.

در این مقاله برآنیم تا با بررسی ساخت های واژگان و جملات، سطح دانش ارائه شده، تلفظ، رسم الخط و به ویژه زبان و بیان به کاررفته در فرهنگ نامه کودکان و نوجوانان، و تعیین میزان رعایت مقتضای حال مخاطب، به عنوان یکی از معیارهای بلاغت کلام، به پرسش های زیر پاسخ دهیم:

- رعایت مقتضای حال مخاطب در کدام سطح از فرهنگ نامه نمود بیشتری دارد؟
- آیا ساخت واژگان و جملات با سطح مراجع کودک و نوجوان مطابقت دارد؟
- آیا ساختار موجز توأم با سادگی و روانی جملات، نقش مؤثری در رسانندگی و بلاغت کلام ایفا کرده است؟

۲- پیشینه پژوهش

پژوهش هایی که تاکنون درباره فرهنگ نامه انجام شده است، در دو دسته قابل بررسی هستند: دسته نخست، پژوهش هایی که به معرفی و نقد فرهنگ نامه و ارائه گزارش از

واکاوی مصادیق رعایت مقتضای حال مخاطب در فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان / ۵

جریان تدوین و انتشار مجلدات آن، و مصاحبه با دست‌اندرکاران تدوین آن می‌پردازند که از آن جمله‌اند: «فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان (دسترنج ۱۳ سال تلاش شورای کتاب کودک)» (۱۳۷۱) که محمد افتخاری، هم‌زمان با انتشار جلد اول فرهنگ‌نامه، در آن به معرفی مختصر این جلد از فرهنگ‌نامه پرداخته است. «نگاهی به فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان» (۱۳۷۲) عنوان مقاله کوتاهی است از حسن انوشه که نویسنده، پس از مرور سابقه دایرةالمعارف‌نگاری در ایران، به معرفی و نقد فرهنگ‌نامه همت گماشته است. «گام نو: سنگ بزرگ همیشه علامت نزدن نیست» (گزارشی از فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان)» (۱۳۷۶)، گزارشی است از روند شکل‌گیری فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان که در خلال آن، گفتگو با دست‌اندرکاران فرهنگ‌نامه نیز آمده است. «دانشنامه‌های فارسی: نگاه از عمق» (۱۳۸۳)، عنوان گزارشی است از میزگردی در بررسی مبانی پایه در چند دانشنامه فارسی از جمله فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان. سید حسن فاطمی در «نقد فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان» (۱۳۹۱)، نخست به‌اختصار، مهم‌ترین ویژگی‌های فرهنگ‌نامه را ذکر نموده، سپس به نقد برخی از مقالات این اثر پرداخته است.

دسته دوم پژوهش‌هایی هستند که به بررسی فرهنگ‌نامه، از منظری علمی و مقایسه آن با آثار مشابه پرداخته‌اند: «فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان، مرجعی برای پژوهش دانش‌آموزی» (۱۳۶۰) عنوان مقاله‌ایست که ویسی‌نژاد در آن، پس از معرفی کتاب‌های مرجع و برشمردن ویژگی‌های این دسته از آثار، به کاربرد فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان، در مدارس و نقش آنها در پیشبرد پژوهش‌های دانش‌آموزی پرداخته است. محمد قُرشی (۱۳۷۴) در پایان‌نامه‌ای با موضوع «نقش زبان‌شناسی در نگارش دایرةالمعارف‌ها، به‌ویژه برای کودکان»، ضمن بررسی رابطه میان زبان‌شناسی و

فصلنامه علمی (مقاله علمی) سال اول، دوره اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

دایرةالمعارف‌نگاری و مروری بر اصول روان‌شناختی و زبان‌شناختی حاکم بر تدوین دایرةالمعارف کودکان و نوجوانان، در فصلی جداگانه، پس از معرفی فرهنگ‌نامه‌های کودک و نوجوان، ضوابط و معیارهای ارزیابی فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان را برشمرده و در پایان، به مراحل تدوین این فرهنگ‌نامه اشاره کرده است. «بررسی و مقایسه فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان و فرهنگ‌نامه برتاموریس پارکر» (۱۳۸۹) عنوان مقاله‌ایست از مریم مقدم که در آن ضمن معرفی این دو فرهنگ‌نامه، آنها را براساس هفت معیار ارزیابی دایرةالمعارف‌ها، مورد ارزیابی قرار داده و پس از بیان نکته‌های مثبت و منفی هر یک، برتری‌های فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان را نسبت به سایر آثار مشابه برشمرده است. دانش فاطمیه و حاجی زین‌العابدین (۱۳۹۶) در مقاله «مطالعه تطبیقی مدخل‌های زندگی‌نامه‌ای در فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان، با دایرةالمعارف‌های چاپی مشابه انگلیسی زبان»، مدخل‌های زندگی‌نامه‌ای این دو اثر را براساس تعداد مدخل، ساختار، نگارش، اعتبار و روزآمدی و نوع زندگی‌نامه، مورد مطالعه و بررسی قرار داده‌اند.

در بررسی‌های انجام‌شده، پژوهشی که از منظر بلاغی و به‌ویژه اصل «رعایت مقتضای حال مخاطب» به مطالعه و بررسی فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان پرداخته باشد، یافت نشده است.

۳- تاریخچه تدوین دایرةالمعارف کودکان و نوجوانان

ادبیات کودک و نوجوان که امروزه در ایران و بسیاری از کشورهای به‌عنوان وسیله آموزش غیرمستقیم، از جایگاه خاصی برخوردار است، به معنای وسیع، برای مجموع نوشته‌ها، سروده‌ها و کتاب‌های تصویری که برای کودکان و نوجوانان در نظر گرفته شده

واکاوی مصادیق رعایت مقتضای حال مخاطب در فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان / ۷

و متناسب با فهم این گروه سنی تنظیم شده است، به‌کار می‌رود. ادبیات کودک و نوجوان مقوله‌ایست که اگرچه در نگاه اول برای بسیاری ساده به نظر می‌رسد، اما در واقع این نوع از ادبیات، به‌گونه‌ای دشوارترین نوع آن به‌شمار می‌رود؛ چراکه نویسنده کودک و نوجوان برای اینکه بتواند نوشته‌ای یا اثری مطابق ذوق و سلیقه، نیاز و خواسته‌های کودک و نوجوان، و براساس دانش و زبان پایه او پدید آورد، قبل از هر چیز باید کودک را بشناسد تا بتواند زبان و بیان متناسب با سطح آگاهی و تیزها و خواسته‌های او برگزیند.

نوشته‌هایی که به‌عنوان ادبیات کودک شناخته می‌شوند، ممکن است واجد مشخصات هنری باشند و در چهارچوب مقوله هنر قرار گیرند؛ مانند شعر و داستان و نمایشنامه، و یا اینکه فقط برای انتقال اطلاعات و دانش‌ها در نظر گرفته شده باشند که دسته اخیر در زمره دایرةالمعارف‌ها جای می‌گیرند. در تقسیم‌بندی ارائه‌شده، دایرةالمعارف‌ها از نظر سطح، به دو دسته کودکان و بزرگسالان تقسیم می‌شوند که در این تقسیم‌بندی سن خواننده و مراجعه‌کننده به اثر، در گزینش زبان و بیان متناسب، مورد توجه قرار می‌گیرد.

دایرةالمعارف کودکان، نوعی از دایرةالمعارف است که براساس نیاز کودک و با توجه به دانش پایه و محیط زندگی او و فرهنگ مردمی که در میان آنها زندگی می‌کند، تهیه و تدوین می‌شود. البته در تهیه چنین آثاری علاوه بر اصول و معیارهای کلی دایرةالمعارف‌نویسی، اصول و ضوابط خاص تألیف این‌گونه از آثار نیز باید موردتوجه قرار گیرند.

هدف از تدوین این دسته از آثار، فقط جمع‌آوری اطلاعات و آگاهی‌ها در یک یا چند مجلد نیست، بلکه هدف اصلی، دادن پاسخ منطقی، دقیق و علمی به پرسش‌ها و

فصلنامه علمی (مقاله علمی) سال اول، دوره اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

نیازهای گروه سنی موردنظر است تا بدین وسیله به رشد ذهنی و شناختی کودک، و دستیابی او به درک صحیح و منطقی کمک کند.

فکر تألیف دایرةالمعارف برای خوانندگان کودک و نوجوان، فکر تازه‌ای نیست. تألیف این دسته از کتاب‌ها، در جهان سابقه‌ای طولانی دارد. ظاهراً اولین دایرةالمعارف کودکان همانی است که در سال ۱۹۰۸ تحت عنوان (The Childrens Encyclopedia) در انگلیس منتشر شده بود. همین دایرةالمعارف از سال ۱۹۱۲ به بعد تحت عنوان (The Book of Knowledge) در ۲۰ یا ۲۴ جلد در امریکا، و تحت عنوان دایرةالمعارف نوجوانان (Encyclopedia de la Jeunesse) در فرانسه انتشار یافت. دایرةالمعارف مصور کامپتون (Comptons Pictured Encyclopedia) که در سال ۱۹۲۲ در ۱۵ جلد منتشر شد، افزون بر آنکه یک مجموعه مرجع دبستانی و دبیرستانی بود، اطلاعاتی را نیز در زمینه امور و مسائل آموزشی و زندگی خانوادگی در اختیار اولیای دانش‌آموزان قرار می‌داد. کار انتشار دایرةالمعارف کودکان و نوجوانان در غرب آنچنان رونق یافت که حتی یکی از این دایرةالمعارف‌های انگلیسی زبان که در سال‌های ۱۹۱۷-۱۹۱۸ برای مخاطبان و خوانندگان دبیرستانی فراهم شده بود، یک طبع یا تحریر بریل مخصوص دانش‌آموزان نابینا عرضه کرد. دایرةالمعارف مشهور بریتانیکا نیز که از سال ۱۷۶۸ دایر بوده و انتشار می‌یافته، از سال ۱۹۳۴، دایرةالمعارفی برای نوجوانان منتشر کرد که از سال ۱۹۴۷ طبع جدید و کامل شده آن در ۱۵ جلد برای خوانندگان دوره ابتدایی انتشار یافت. این اثر از سال ۱۹۶۳ تحت عنوان (Britanica Junior Encyclopedia) منتشر می‌شد و مطالب آن هر ساله تکمیل و تجدیدنظر می‌شد. دایرةالمعارف کودکان بریتانیکا (Britanica Childrens Encyclopedia) نیز در سال ۱۹۶۰ در ۱۲ جلد و دایرةالمعارف

واکاوی مصادیق رعایت مقتضای حال مخاطب در فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان / ۹

نوجوانان آکسفورد (Oxford Junior Encyclopedia) در سال‌های ۱۹۴۷ تا ۱۹۵۴ در ۱۲ جلد منتشر شد. (مرادی، ۱۳۶۰: ۵۰-۶۱)

اما در ایران، دایرةالمعارف‌نگاری برای کودکان، سابقه چندانی ندارد. فکر انتشار فرهنگ‌نامه برای کودکان و نوجوانان ایرانی برای نخستین بار در سال ۱۳۴۲ در اولین سمینار سراسری کتاب کودک طرح شد. (کتاب ماه کلیات، ۱۳۸۴: ۴۴) نخستین گام در این مسیر، ترجمه فرهنگ‌نامه طلایی (The Golden Book Encyclopedia) برتاموریس پارکر، توسط رضا اقصی بود. این فرهنگ‌نامه ۱۸ جلدی که در سال ۱۳۴۶ در تهران چاپ و منتشر شد، یک جلد آن درباره مسائل ایران، تألیف و بقیه ترجمه شده بود. این فرهنگ‌نامه، حدود ۱۵۰۰ مقاله در زمینه‌های مختلف علمی، ادبی، تاریخی، جغرافیایی و... را در برمی‌گیرد. اگرچه زبان و بیان مقالات آن ساده و روان است و معیارهایی از قبیل صحت مطالب، رعایت اصول دایرةالمعارف‌نویسی و جذابیت بصری در آن رعایت شده است، اما به دلیل اینکه اصل این اثر امریکایی است و هویت ایرانی ندارد، نتوانست پاسخگوی نیاز خواننده کودک و نوجوان ایرانی باشد.

تلاش دیگر در این مسیر، تألیف و تدوین و انتشار دایرةالمعارف خردسال (دایرةالمعارف یا گنجینه اطلاعات عمومی) در سال ۱۳۵۰ توسط مهرداد مهرین بود. نویسنده در مقدمه کتاب، آن را این‌گونه معرفی کرده است: «این کتاب، نخستین دایرةالمعارفی است که در ایران، برای خردسالان تألیف شده است و چون نخستین دایرةالمعارف است نباید بی‌عیب و نقص باشد.» (مهرین، ۱۳۵۰: ۷) این اثر، مطالب خواندنی چون منظومه شمسی و جغرافیای جهان، شگفتی‌های جهان جانوران، خواص ویتامین‌ها و میوه‌جات و سبزیجات، داستان‌های کودکان و فولکلور، چیستان، قطعاتی از شاهکارهای ادبی ایران و جهان، ورزش، عجایب جهان، اختراعات، ادبا و شعرا و

فصلنامه علمی (مقاله علمی) سال اول، دوره اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

مشاهیر جهان را دربرمی گیرد. اما این دایرةالمعارف هم بیشتر گردآوری اطلاعات عمومی است و نه یک دایرةالمعارف به معنای دقیق و علمی آن و با رعایت اصول و معیارهای دایرةالمعارف نویسی، به ویژه معیارهای خاص دایرةالمعارف کودکان. مهم ترین و اساسی ترین قدمی که در این راه برداشته شد، پیشنهاد تألیف فرهنگنامه کودکان و نوجوانان از سوی ایرج جهانشاهی در شورای کتاب کودک بود. شورای کتاب کودک با توجه به نیازی که در این زمینه احساس می کرد، تصمیم گرفت پدیدآورنده چنین اثری باشد و کار از سال ۱۳۵۸ با توجه به نیاز، هدف و ویژگی هایی که برای آن در نظر گرفته شده بود، آغاز شد.

۴- فرهنگنامه کودکان و نوجوانان

کودکان و نوجوانان بیشتر از هر چیز با ویژگی پرسش گری و کنجکاوی شناخته می شوند. ذهن پویای آنها همواره در حال مطرح کردن پرسش و به تبع آن به دنبال یافتن پاسخ پرسش هاست و دسترسی به شخصی که بتواند پاسخی دقیق و مطمئن برای پرسش های آنها داشته باشد، همیشه فراهم نیست. بنابراین منبع و ابزاری لازم است تا کودکان و نوجوانان بتوانند پاسخ روشن، دقیق و مطمئن پرسش های خود را در آن بیابند.

همچنین امروزه در بسیاری از کشورها، با در نظر گرفتن این نکته که توسعه و پرورش جامعه، وابسته به کودکان و نوجوانان آن جامعه است، مسئولان و متخصصان تعلیم و تربیت و محققان و نویسندگان می کوشند برنامه ریزی های علمی، فرهنگی و اقتصادی جامعه خود را براساس خواسته ها و نیازهای این گروه از افراد جامعه تهیه و تنظیم کنند. «لذا کودکان و نوجوانان کشور ما هم نیاز دارند تا از واژه نامه ها و

واکاوی مصادیق رعایت مقتضای حال مخاطب در فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان / ۱۱

فرهنگ‌نامه‌ها و دیگر کتاب‌های مرجع (Reference) که خاص آنها تهیه و تألیف شده باشد، بهره بگیرند، همچنین آنها نیاز دارند از دو سه سالگی واژه‌نامه‌ها و فرهنگ‌نامه‌های فقط تصویری، سپس تصویر واژه، تصویر و نوشته کوتاه و سرانجام واژه‌نامه‌ها و فرهنگ‌نامه‌های خاص دوران رشد فکری خود را در اختیار داشته باشند.» (جهانشاهی، ۱۳۶۰: ۲).

فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان، فرهنگ‌نامه‌ای است عمومی که برای کودکان و نوجوانان تهیه شده است. این کتاب به بسیاری از پرسش‌های کودکان و نوجوانان پاسخ‌های کوتاه و درست می‌دهد و آنها می‌توانند با استفاده از آن، درستی بسیاری از نکته‌هایی را که شنیده یا خوانده‌اند، بررسی کنند. از این گذشته در بعضی از کارهای پژوهشی مانند نوشتن مقاله و تهیه گزارش نیز می‌توانند به این فرهنگ‌نامه مراجعه کنند. (مقدمه فرهنگ‌نامه، ۱۳۷۱: ۲۷)

ایرج جهانشاهی در راهنمای نویسنده و ویراستار، اهداف فرهنگ‌نامه پیشنهادی خود را چنین برمی‌شمرد: «پدیدآوردن فرهنگ‌نامه‌ای برای کودکان و نوجوانان ایرانی به صورتی که منبعی معتبر و موثق برای دستیابی به آگاهی‌های درست و مستند با دیدگاهی علمی، مردمی، الهام‌گرفته از تاریخ و منطقه، شوق‌انگیز، برانگیزاننده خواننده به مطالعه بیشتر، و بهره‌گیری از آن آسان و سودمند و آموزنده باشد.» (جهانشاهی، ۱۳۶۰: ۲)

فرهنگ‌نامه به این منظور تهیه نشده است که کسی آن را از آغاز تا پایان بخواند، بلکه به این منظور تهیه شده است که اگر کسی بخواهد درباره موضوعی علمی، تاریخی، جغرافیایی و مانند آن آگاهی کوتاه، ولی درست و دقیق به دست آورد، به این کتاب مراجعه کند و پاسخ پرسش خود را به‌آسانی بیابد. (مقدمه فرهنگ‌نامه، ۱۳۷۱: ۲۷)

فصلنامه علمی (مقاله علمی) سال اول، دوره اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

در ابتدا فرهنگ‌نامه در ۱۵ جلد طراحی شد، اما پس از مدتی و به دلیل مقتضیات علمی و نیاز کودک و نوجوان امروزی، به این نتیجه رسیده‌اند که فرهنگ‌نامه کمتر از ۲۷ جلد نخواهد شد. در این فرهنگ‌نامه که تنها دایرةالمعارف تألیفی برای کودکان ۱۰ تا ۱۶ سال در کشور ایران است، مقالات با دیدگاهی ملی و الهام‌گرفته از تاریخ و فرهنگ ایرانی تألیف شده‌اند.

هر مقاله فرهنگ‌نامه از دو بخش اصلی تشکیل می‌شود: بند اول و بخش تفصیلی مقاله. بند اول مقاله بیشتر دربرگیرنده پاسخی فوری، کوتاه و گویاست برای مراجع شتاب‌زده‌ای که ممکن است به هنگام خواندن نوشته‌ای یا شنیدن سخنی مجهول به فرهنگ‌نامه مراجعه کند. بنابراین بند اول مقاله، مهم‌ترین بخش آن است و مهم‌ترین اطلاعات مقاله را به‌طور فشرده در اختیار خواننده می‌گذارد. بخش تفصیلی مقاله نیز بقیه مقاله است؛ به این معنی که بخش تفصیلی مقاله، گسترش و توضیح و تفسیر مطلب بند اول مقاله است. توضیحات ضروری، دلایل پدیده‌ها و دگرگونی‌ها، مثال‌ها، آزمایش‌ها، نتیجه‌گیری‌های علمی، جدول‌ها، تصویرها و غیره در این بخش می‌آید. (هدایی، ۱۳۶۷: ۸)

از مشخصه‌های این فرهنگ‌نامه، توجه خاص دست‌اندرکاران آن به مخاطبان اثر است. چنانکه میرهادی در مصاحبه‌ای، ضمن تأکید بر توجه به مخاطب، اذعان می‌کند: «در هدف‌گذاری فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان، ما عملاً کودکان را بین سنین ۱۰-۱۶ در نظر گرفته‌ایم. مبنای این انتخاب برای این است که قبل از ده سال بچه‌ها به کتاب‌های مرجع دیگری مانند کتاب‌هایی که در مورد گیاهان، جانوران، آگاهی‌هایی می‌دهند، از جمله مجموعه «به من بگو چرا؟» مراجعه می‌کنند و بیشتر این نوع کتاب‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرد. در ده سالگی یعنی حدود سال چهارم دبستان، بچه‌ها نوعی

واکاوی مصادیق رعایت مقتضای حال مخاطب در فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان / ۱۳

تفکر هنرمند پیدا می‌کنند و براساس آن به یک سری اطلاعات نیاز دارند تا جواب پرسش‌هایشان را دریابند. بنابراین از نظر مخاطب، مهم‌ترین مسأله برای ما این بود که این فرهنگ‌نامه بتواند پاسخگوی نیاز کودکان سنین یادشده باشد.» (داشنامه‌های فارسی: نگاه از عمق، ۱۳۸۳: ۴۲-۴۳) باین‌همه ممکن است بعضی از مقاله‌ها برای بعضی از خوانندگان دشوار باشد و کودک و نوجوان نتواند مستقیماً از آن استفاده کند. این‌گونه از مقاله‌ها، گذشته از اینکه می‌توانند پاسخگوی پرسش‌های کودکان و نوجوانانی باشند که دانشی گسترده‌تر دارند، با این هدف نوشته شده‌اند که معلمان و مربیان، آنها را بخوانند و خود به شیوه‌ای که مناسب می‌دانند، پاسخ‌های لازم را به پرسش‌های کودکان یا نوجوانان بدهند.» (مقدمه فرهنگ‌نامه، ۱۳۷۱: ۲۳)

۵- دریافت‌های پژوهش

نویسنده‌ای که برای کودک و نوجوان می‌نویسد، با دشواری‌های فراوانی روبه‌روست. انتخاب زبان و بیان مناسب برپایه زبان و دانش پایه کودک، انتخاب شیوه درست برای تلفظ واژگان دشوار و وام‌واژه‌ها، انتخاب رسم‌الخط مناسب، ازجمله دشواری‌هایی است که نگارنده مدخل دایرةالمعارفی کودک و نوجوان باید به آن توجه داشته باشد. در این بخش از مقاله، هر یک از موارد یادشده را از منظر رعایت مقتضای حال مخاطب مورد بررسی و تحلیل قرار می‌دهیم.

اگرچه رعایت مقتضای حال مخاطب در سطوح مختلف فرهنگ‌نامه قابل مشاهده است، اما در این مقاله پس از اشاره‌ای مختصر به سطوح یادشده، به‌طورخاص این ویژگی را در زبان و بیان این اثر، واکاوی و بررسی می‌کنیم:

۵-۱ گزینش مدخل

گزینش مداخل، گام نخست در تدوین دایرةالمعارف‌هاست که با در نظر گرفتن مخاطبان و خوانندگان آنها انجام می‌شود و براساس آن، نوع اطلاعات و آگاهی‌های دایرةالمعارف و سطح آنها تعیین می‌شود.

در فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان نیز گزینش عنوان مداخل، براساس نیاز مراجع و توانایی درک و فهم او صورت می‌گیرد و چون هدف دست‌اندرکاران آن، این بوده که فرهنگ‌نامه هویت اسلامی و ایرانی داشته باشد، در گزینش عنوان‌ها، فرهنگ اسلامی و ملی به‌طور خاص مورد توجه قرار گرفته‌اند. (مقدمه فرهنگ‌نامه، ۱۳۷۱: ۱۹) این در حالیست که بیشتر دایرةالمعارف‌های کودکان و نوجوانان ترجمه‌اند و بسیاری از مداخل و توضیحات آنان مطابق با نیاز و فرهنگ جامعه ما نیست. همچنین با توجه به وجود شورای مشورتی متشکل از کودکان و نوجوانان، گروه دست‌اندرکاران فرهنگ‌نامه مدام با مخاطبان خود در ارتباط هستند و فرهنگ‌نامه را متناسب با نیازهای آنها و تغییراتی که در جامعه و جهان اطرافشان به وجود می‌آید، تطبیق می‌دهند تا بدین ترتیب این اثر بتواند پاسخگوی نیازهای نسلی باشد که برای آنها طراحی شده است.

میرهادی، با توجه به مخاطب‌محور بودن فرهنگ‌نامه، شیوه مدخل‌گزینی این اثر را شیوه‌ای خاص می‌داند که در آن به چیزهای مورد سؤال بچه‌ها توجه شده است و این سؤال‌ها، با سؤالات ذهن طبقه‌بندی شده بزرگ‌ترها متفاوت است. در فرهنگ‌نامه، سعی شده است با نگاهی جامع، مقالات در ۳۷ رشته مختلف تنظیم شوند. در مدخل‌یابی به سه شیوه عمل شده است: اول مباحث کلی و تقسیم آن به مباحث جزئی، دوم بررسی تمام مراجع موجود و سوم بررسی کتاب‌های درسی. سپس واژه‌های لازم و مناسب

واکاوی مصادیق رعایت مقتضای حال مخاطب در فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان / ۱۵

برای فرهنگ‌نامه انتخاب و تقسیم‌بندی الفبایی شده است. (گامی نو: سنگ بزرگ همیشه علامت نزدن نیست، ۱۳۷۶: ۹۳)

اما در این اثر، نبود تصویری کلی از طرح، از جمله تعداد مدخل‌ها و حجم فرهنگ‌نامه و زمان انجام طرح موجب شده است در طول تألیف اثر به تعداد مدخل‌ها و حجم مقالات و به تبع آن به تعداد مجلدات آن افزوده شود و این امر موجب طولانی‌شدن روند نگارش فرهنگ‌نامه شده است.

۵-۲ دانش پایه

یکی از معیارهای مهم در نوشته‌های خاص کودک و نوجوان، توجه به دانش پایه آنهاست. با توجه به تفاوت‌های فردی موجود میان کودکان و شرایط اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و تربیتی که در آن زندگی می‌کنند، کودکان از دانش پایه یکسانی برخوردار نیستند و هنوز هم پژوهش‌های زبان‌شناختی و روان‌شناختی در این زمینه صورت نگرفته است. نویسندگان فرهنگ‌نامه راه حل رسیدن به سطح دانش پایه کودکان را استفاده از فهرست موضوعی کتاب‌های درسی دبستان و دوره راهنمایی دانسته‌اند.

۵-۳ رسم الخط

نکته مهم دیگر در نوشتن دایرةالمعارف‌ها، انتخاب رسم الخط مناسب است. تغییر در رسم الخط، هم‌پای تغییرپذیری زبان و تبدیل شدن از صورتی به صورتی دیگر، اجتناب‌ناپذیر است. اما به منظور حفظ انسجام و یکپارچگی و هماهنگی نوشته‌ها و پرهیز از ناهماهنگی در ضبط کلمات، دایرةالمعارف‌نگار ملزم به انتخاب رسم الخطی

فصلنامه علمی (مقاله علمی) سال اول، دوره اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

واحد است تا آن را در تمام نوشته‌اش به کار گیرد و بهتر است پرکاربردترین صورت واژه را برگزیند.

نویسندگان فرهنگ‌نامه، در این سطح نیز به منظور رعایت مقتضای حال مخاطب کودک و نوجوان، کوشیده‌اند راهکار مناسبی بیابند تا مخاطبان آنها دچار سردرگمی و دوگانگی نشوند. «املائی واژه‌ها و شیوه خط، با آنچه در کتاب‌های درسی و کتاب‌های آموزشی دیگر آمده است، هماهنگی دارد و به صورتی است که خواندن و درک و فهم نوشته را آسان می‌کند.» (مقدمه فرهنگ‌نامه، ۱۳۷۱: ۲۳)

۴-۵ تلفظ واژگان

در تألیف دایرةالمعارف‌ها، به‌ویژه دایرةالمعارف خاص کودکان و نوجوانان، ضبط صحیح تلفظ واژگان به‌کاررفته در مقالات آن، از اهمیت خاصی برخوردار است. چنانچه تلفظ بعضی واژگان نظیر واژگان هم‌آوا و چندنویسه و یا یک‌نویسه و چندآوا و غیره و همچنین وام‌واژه‌ها به طریقی مشخص نشود، مراجعی که برای نخستین‌بار در ذیل مدخلی با این دسته از واژگان مواجه شود، در تلفظ درست این واژگان درمی‌ماند. نویسندگان فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان با در نظر گرفتن این نکته که ممکن است مخاطبان‌شان به دلایل گوناگون، با حروف لاتین و علائم آوانگاری آشنایی نداشته باشند، به‌جای ارائه تلفظ لاتین و آوانگاری در مقابل واژه‌ها، راهکاری که در مواجهه با واژگان تازه و ناآشنا برای مخاطبان خود پیشنهاد داده و به‌کار بسته‌اند، آن است که: «بر روی واژه‌های تازه و ناآشنای کودک یا نوجوان باید اعراب بگذاریم. گاه تلفظ درست واژه‌ای که کودک یا نوجوان برای نخستین‌بار آن را می‌بیند، به او کمک می‌کند که به معنای آن پی ببرد، یا به او فرصت می‌دهد که با تلفظ درست، از دیگری بپرسد و معنی آن را

واکاوی مصادیق رعایت مقتضای حال مخاطب در فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان / ۱۷

دریابد. گذاشتن اعراب بر روی واژه‌هایی که در ترکیب، خواندن را دشوار می‌کنند، ضرورت دارد. (جهانشاهی، ۱۳۶۰: ۱۲) به عنوان نمونه، مداخلی چون جُلْبَکها (ص ۱۰/۲۴۳) بُندَهش (ص ۶/۳۱۳) چُغازنبیل (ص ۱۲/۷۰) برای مخاطبی که نخستین بار با این واژگان روبه‌رو می‌شود، این‌گونه اعراب‌گذاری شده است. همچنین در مواجهه با واژگان و اصطلاحات علمی و اسامی خاص غیرایرانی، افزون بر اعراب‌گذاری، ضبط لاتین آنها نیز ثبت شده است. آرگون (argon) (ص ۱/۷۷ ج ۱)، آبل نیلس هنریک (Niels Henrik Abel) (ص ۳۴/ج ۱)، توریم (Thorium) (ص ۶۵/ج ۱۰)

۵-۵ زبان و بیان

مهم‌ترین نکته در تدوین دایرةالمعارف‌ها، زبان و بیان نوشتار آنهاست که بحث فنی و پیچیده‌ایست و متناسب با (سطح نوشته) یا (گروه سنی خواننده) تعیین می‌شود. این دو عامل که سطح خوانایی هر نوشته را تعیین می‌کنند، اهمیت فراوانی در درک و فهم آن نوشتار از سوی مخاطبان و خوانندگان آن دارند. اهمیت این مسأله موجب شده است که دایرةالمعارف‌نگاران تلاش کنند مدخل‌هایی که می‌نویسند از نظر ساخت واژگانی و ساخت دستوری برای مخاطبان‌شان، یا گروه سنی خاصی قابل درک باشد و این ویژگی یعنی تطبیق سطح نوشتار با سطح مراجع و مخاطب که سبک یک اثر را تعیین می‌کند، همان اصل اساسی بلاغت یعنی رعایت مقتضای حال مخاطب است.

ساده‌نویسی و سادگی زبان و بیان که در قالب جملات کوتاه، پرهیز از واژه‌های پیچیده و نامفهوم و استفاده از کلمات فارسی نمود پیدا کرده، از ویژگی‌های نثر فرهنگ‌نامه است که بیش از هر چیز به همان ویژگی مخاطب‌محور بودن این اثر بازمی‌گردد. چنانچه ذیل مدخل «جام‌جم»، چنین آمده است: «یا جام جهان‌بین، جامی

فصلنامه علمی (مقاله علمی) سال اول، دوره اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

است اسرارآمیز که به جمشید و کیخسرو نسبت داده‌اند. در اساطیر ایرانی و در ادبیات فارسی آمده است که تمام پدیده‌ها و اسرار زمین و آسمان در این جام دیده می‌شده است.» (ص ۱۷۵/ج ۱۰) که در آن، به کارگیری جملات کوتاه و واژگان ساده و مفهوم برای مخاطب کودک و نوجوان مشهود است.

نویسندگان فرهنگ‌نامه با در نظر گرفتن مخاطبان و خوانندگان فرهنگ‌نامه، ویژگی‌های روان‌شناختی کودک و سطح آگاهی و دانش این گروه سنی، کوشیده‌اند سادگی زبان را همواره مدنظر داشته باشند. آنها برای دستیابی به هدف ساده‌نویسی، بیش از هر اقدامی، سعی کرده‌اند زبان نوشته‌هایشان را به زبان گفتاری نزدیک کنند. از نظر ایرج جهانشاهی: «نوشته‌ای مهرآمیز، ساده و بی‌پیرایه، آسان و روان و گیرا و به‌دور از هرگونه دشواری را هر خواننده‌ای می‌پسندد. کودک و نوجوان تشنه خواندن، چنین نوشته‌ای را تا پایان می‌خواند و از آن لذت می‌برد و نکته‌ها می‌آموزد. اگر جز این باشد، عجیب نیست که نوشته، ناخوانده و یا درک و فهم نشده بماند.» (جهانشاهی، ۱۳۶۰: ۱۰)

زبان و بیان در فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان در دو سطح واژگان و جملات قابل بررسی هستند:

۵-۱-۵ واژگان

«نقش واژه‌ها به‌عنوان یکی از عوامل مؤثر در ساده‌شدن نوشته‌ها از دیرباز در زبان فارسی مورد توجه بوده است.» (دیانی، ۱۳۶۹: ۶۳)

همایی، بر این عقیده است که کاربرد کلمات نامأنوس و دورازذهن یا کلماتی که در گوش مستمع سنگین و ناخوش‌آهنگ است، از شیوایی سخن می‌کاهد. وی کلمات ثقیل

واکاوی مصادیق رعایت مقتضای حال مخاطب در فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان / ۱۹

عربی، الفاظ نامأنوس فرنگی و نوادر لغات مهجور فارسی را از جمله کلماتی می‌داند که به شیوایی سخت آسیب می‌رساند. (همایی، ۱۳۵۴: ۱۳-۱۵)

حسین رزمجو در بحث از ساده‌نویسی، با تأکید بر کاربرد واژه‌های متداول خوش‌آهنگ می‌نویسد: «کلمات خوش‌آهنگ معمولاً تعداد سیلاب‌هایشان از ۲ تا ۳ بیشتر نیست.» (رزمجو، ۱۳۷۱: ۱۶۸-۱۶۹)

نادر ابراهیمی نیز در بحث از واژه‌های کتاب‌های کودکان، به چند مورد از مواردی که متن را دشوار می‌سازند، اشاره کرده و از جمله بر عدم کاربرد واژه‌هایی که تلفظ آنها مشکل باشد و از طریق اعراب و نشانه‌گذاری هم نتوان تلفظ صحیحی از آنها ارائه داد و نیز عدم کاربرد کلماتی که چهار بخش یا بیشتر داشته باشند، تأکید می‌کند. (ابراهیمی، ۱۳۵۶: ۲۱-۲۳)

نویسندگان فرهنگ‌نامه با توجه به این اصل اساسی کوشیده‌اند ضمن بهره‌گیری از واژگان پایه کودکان و نوجوانان و به‌ویژه آنچه که در کتاب‌های درسی آنها آمده حتی‌المقدور از واژگانی استفاده کنند که افزون‌بر رعایت معنا، بیش از چهار هجا نداشته باشند. (جهانشاهی، ۱۳۶۰: ۱۱) نمونه این ویژگی زبانی، ذیل مدخل «جاذبه یا گرانش» قابل بررسی است: «نیرویی ربایشی است که جرم مواد بر یکدیگر وارد می‌کنند. افتادن برگ از درخت، بازگشت تویی که به هوا پرتاب می‌شود، ریزش باران و سقوط شهاب‌سنگها بر اثر گرانش یا جاذبه زمین است.» (۱۵۹/ج ۱۰) که در جملات یادشده، فراوانی واژگان دو و سه هجایی قابل توجه است. در بررسی‌های انجام‌شده بر روی واژگان به‌کاررفته در فرهنگ‌نامه، مشخص شد که بیشتر این واژگان، دوهجایی هستند که ۴۱٪ واژگان را دربر می‌گیرند و پس از آن به ترتیب واژگان سه‌هجایی (۲۳٪)،

فصلنامه علمی (مقاله علمی) سال اول، دوره اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

واژگان تک‌هجایی (۲۲٪)، واژگان چهارهجایی (۱۱٪) و واژگان بیشتر از چهارهجایی (۳٪) قرار دارند.

نکته قابل توجه دیگر در زمینه واژگان به کار گرفته شده در فرهنگ‌نامه، تنوع در کاربرد واژگان هم‌معنا، در راستای هدف افزایش گنجینه واژگان پایه و آشنای مخاطب کودک و نوجوان است. به عنوان مثال،

استفاده از فعل «می‌زیستند» به جای «زندگی می‌کردند».

«شناساند» به جای «معرفی کرد».

«گریخت» به جای «فرار کرد».

و به کار گرفتن هر دو فعل «آموخت» و «آموزش داد». (جمشید، ج ۱۰، ص ۲۵۵)

«زاده شد» به جای «متولد شد» یا به «دنیا آمد».

«دل‌باخته» به جای «عاشق».

«چندی» به جای «مدتی».

«گران» به جای «سنگین».

«ژرف» به جای «عمیق». (حافظ، ج ۱۲، ص ۱۴۲)

نویسندگان فرهنگ‌نامه افزون‌بر توجه به ساخت واژگان، همواره سادگی و زودیابی معنا و مفهوم آنها را با توجه به مخاطبان‌شان در نظر دارند. چنانچه ایرج جهان‌شاهی هنر ساده‌نویس را در این می‌داند که «نخست بدانند واژگان پایه خواننده‌اش چیست و بیشتر آنهایی را به کار ببرد که او در گفتن و نوشتن خود به کار می‌برد، سپس از واژگانی استفاده کند که او خواندن و معنی و مفهوم آنها را درمی‌یابد، گرچه در شمار واژگان گفتاری و نوشتاری او نیست. این بدان معنا نیست که از به کار بردن هر واژه‌ای که در این گروه نیست پرهیز کنیم، چون قصد و هدف این است که به شماره واژگان آشنای

واکاوی مصادیق رعایت مقتضای حال مخاطب در فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان / ۲۱

خواننده خردسال بیفزاییم. اگر این دو گروه واژگان پایه را بشناسیم، به یاری آنها می‌توانیم واژه‌های دیگر را نیز در نوشته به‌کار ببریم و معنی و مفهوم آنها را در جمله برای خواننده روشن کنیم. نکته دیگر در به‌کارگرفتن واژه‌های تازه و ناآشنای خواننده، تکرار آنها در سراسر متن است تا در شمار واژگان پایه و آشنای خواننده درآید.» (جهانشاهی، ۱۳۶۰: ۱۳)

۵-۵-۲ جملات

گام بعدی پس از انتخاب واژگان براساس واژگان پایه گروه سنی موردنظر، نوشتن براساس قوانین نحوی پایه است که در کنار هم، نوشتار را برای گروه سنی خاصی قابل درک و دریافت می‌سازند.

در فرهنگ‌نامه، «جمله‌ها ساده و تا آنجا که ممکن بوده است، کوتاه هستند. هر جمله بیش از یک یا دو آگاهی دربر ندارد.» (مقدمه فرهنگ‌نامه، ۱۳۷۱: ۲۳) از جمله مصادیق این ویژگی، مدخل «حسابی، محمود» است: «حسابی در تهران زاده شد. پدر و مادرش اهل تفرش بودند. محمود چهارساله بود که همراه خانواده به بغداد رفت. پدرش مأمور دولت بود و پس از دو سال به دمشق منتقل شد و سپس به بیروت رفت.» (ص ۱۸۴/ج ۱۲)

ایرج جهانشاهی بر این عقیده است که «هرچه جمله کوتاه‌تر باشد، خواندن و فهم و درک نوشته برای کودک و نوجوان آسان‌تر است. برای کودک و نوجوان، جمله‌های بیش از ۴-۵ کلمه دشوار می‌نماید. برای خوانندگان فرهنگ‌نامه بهتر است از نوشتن جمله‌های بیش از ۱۰-۱۲ کلمه پرهیز کنیم. جمله‌ها باید گیرا و رسا، مربوط به هم و کامل‌کننده هم باشند تا خواننده آنها را با علاقه بخواند و دنبال کند. ساخت و بافت

فصلنامه علمی (مقاله علمی) سال اول، دوره اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

نوشته باید طوری باشد که اگر خواننده جمله‌ای را از نظر بیندازد، نوشته معنا و گیرایش را از دست بدهد.» (جهانشاهی، ۱۳۶۰: ۱۱)

دیانی در تحقیقات خود به این نتیجه دست یافته است که طول جملات، تعداد پیام‌ها و مفاهیم موجود در هر جمله، معیار مهمی در سادگی متن به‌شمار می‌روند. جملاتی که یک یا دو پیام دارند، راحت‌تر از جملاتی که حاوی پیام‌های بیشتری هستند، خواننده و فهمیده می‌شوند. (دیانی، ۱۳۶۹: ۶۳-۶۴)

نادر ابراهیمی نیز سوارکردن چند واژه برهم (آوردن سه یا چهار صفت یا چند قید پیاپی) را سدی در راه درک معنا می‌داند. تحقیقات وی همچنین نشان داده است که درک مفهوم جمله‌هایی که نیم‌جمله‌ها و جمله‌های فرعی در درون خود دارند، برای کودکان مشکل است. وی از تحقیقات خود نتیجه گرفته است که تعداد پیام‌های موجود در هر جمله نیز در ساده‌کردن متن نقش دارند. (ابراهیمی، ۱۳۵۶: ۳۱-۳۳)

هماتاج بازیار معتقد است در نوشته‌های به زبان ساده، از ردیف‌کردن چند صفت برای یک اسم یا گنجانیدن چند مفهوم در یک جمله نیز باید دوری گزید. (بازیار، ۱۳۵۳: ۴۳۵)

ویژگی‌های یادشده که از جمله کارکردهای زبان به‌شمار می‌روند، بیش از هر چیز فن «ایجاز» در علم معانی را تداعی می‌کنند. ایجاز در اصطلاح به سخنی اطلاق می‌شود که در آن الفاظ کمتر از معانی و معانی بیشتر از الفاظ باشند. (همایی، ۱۳۷۰: ۱۳۱) به عبارت دیگر، گاهی گوینده یا نویسنده، برای بیان مطلبی، به مقتضای حال مخاطب سخن خود را به اختصار بیان می‌کند.

یکی از اهداف ساختارهای موجز، تسریع در انتقال پیام است که با به‌کار بستن شیوه‌های خاص محقق می‌شود. از آن جمله می‌توان به کم‌کردن فاصله بین نهاد و فعل

واکاوی مصادیق رعایت مقتضای حال مخاطب در فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان / ۲۳

جمله اشاره کرد که در این شرایط، ضمن انتقال سریع پیام، سخن در کوتاه‌ترین ساختار و با معنای گسترده به مخاطب منتقل می‌شود و مخاطب نیز برای دریافت و پردازش پیام، نیاز به صرف وقت و انرژی زیادی ندارد. جایگزینی بعضی از واژه‌ها با عناصری مانند ضمائر ارجاعی، یکی از کارکردهای قواعد نحوی زبان است که در راستای موجزسازی جمله و همچنین سرعت بخشی به فرایند پیام‌رسانی به کارگرفته می‌شود.

از نظر فیشمن (Fishman)، هرگاه فقط اطلاع‌رسانی موردنظر باشد، بهترین صورت زبانی آن است که بیشترین معنی با استفاده از کمترین کلمات انتقال یابد؛ زیرا زمان و انرژی کمتری استفاده می‌شود. همچنین او زبانی را آرمانی می‌داند که با کمترین کلمات، بیشترین معنی را برساند. البته وی روشنی و صراحت را نیز برای این اصل اقتصادی ضروری می‌داند. (به نقل از رهبر، ۱۳۸۱: ۷)

به عقیده چستن (Chastain) توجه به لب کلام و مایه اصلی پیام از ویژگی‌های بومی هر زبانی است؛ چون توجه به عناصر زائد باعث می‌شود که ذهن بیشتر مشغول شود؛ بدین معنی که هر چقدر موارد موجود در یک متن کمتر باشند، سهم بیشتری از نیروی محدود ذهن، به پیام اصلی اختصاص می‌یابد و بهتر تجزیه و تحلیل می‌شود. (همان: ۳)

در بررسی‌های انجام‌شده در مقالات فرهنگ‌نامه، از نظر طول جملات و تعداد پیام‌های گنجانده‌شده در آن، این نتیجه حاصل شد، که جمله‌هایی که کمتر از ده واژه دارند، حدود ۸۰٪ و جمله‌های دارای ده واژه و بیشتر، ۲۰٪ کل جمله‌های به‌کاررفته در مقالات فرهنگ‌نامه را تشکیل می‌دهند که با این اوصاف، می‌توان گفت جملات به‌کاررفته در مقالات فرهنگ‌نامه، در گروه جملات کوتاه جای می‌گیرند. از نظر تعداد پیام‌های موجود در هر جمله نیز این نکته قابل ذکر است که جملات حاوی یک پیام، با (۴۷٪/۵)، در مقابل جملات دوپیمایی (۲۷٪/۵)، جملات سه‌پیمایی (۲۰٪) و بیش از سه

فصلنامه علمی (مقاله علمی) سال اول، دوره اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

پیام (۵٪)، بیشترین بسامد را به خود اختصاص داده‌اند و همین امر موجب ساختار موجز مقالات فرهنگ‌نامه را فراهم نموده است.

۶- نتیجه‌گیری

رعایت مقتضای حال مخاطب که از اصول اساسی بلاغت است، نقش به‌سزایی در درک و دریافت معنای موردنظر نویسنده از سوی خوانندگان اثر دارد. دست‌اندرکاران فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان نیز با علم به این اصل و با مدنظر قراردادن آن در سطوح گوناگون فرایند تدوین فرهنگ‌نامه، کوشیده‌اند اثری متناسب با سطح دانش و آگاهی مخاطبان خود و به زبانی قابل‌درک برای آنها ارائه دهند. در پژوهش حاضر، مجلدات منتخب فرهنگ‌نامه، در سطوح مختلف و به‌طورخاص در سطح زبان و بیان و در دو بخش واژگان و جملات، مورد بررسی قرار گرفته‌اند. کاربرد واژگان متداول و خوش‌آهنگ و تنوع در کاربرد واژگان هم‌معنا، در راستای افزایش گنجینه واژگان پایه مخاطبان خاص فرهنگ‌نامه، از ویژگی‌های بارز اثر، از منظر گزینش و کاربرد واژگان است. فراوانی واژگان دوهجایی با ۴۱٪، بیشتر از واژگان دیگر (۳هجایی ۲۳٪، تک‌هجایی ۲۲٪، ۴هجایی ۱۱٪، و بیشتر از ۴هجا ۳٪) است و از نظر معنایی نیز سادگی و زودپایی مفاهیم، موردتوجه بوده است. همچنین کوتاهی و سادگی و درعین‌حال قابل‌درک و فهم‌بودن جملات و استفاده از ساختارهای موجز، موجب سادگی کاربرد و سودمندی فرهنگ‌نامه برای مخاطبان اثر شده است. شاهد این مدعا، بسامد جملات کمتر از ده واژه است که حدود ۸۰٪ کل جملات مقالات فرهنگ‌نامه را تشکیل می‌دهند و فراوانی جملاتی است که حاوی یک پیام هستند (۴۷٪/۵).

واکاوی مصادیق رعایت مقتضای حال مخاطب در فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان / ۲۵

بر مبنای یافته‌های پژوهش حاضر می‌توان فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان را اثری مخاطب‌محور دانست که نویسندگان و دست‌اندرکاران آن، با شناخت درست مخاطب کودک و نوجوان، کوشیده‌اند در عین حفظ فخامت و استواری مطالب ارائه‌شده، ساده‌نویسی و سادگی زبان و بیان را که در قالب جملات کوتاه، پرهیز از واژه‌های پیچیده و نامفهوم و استفاده از کلمات فارسی مناسب نمود پیدا کرده، رعایت کنند. نتیجه این تلاش و دقت نظر، منجر به خلق اثری کاربردی و سودمند شده است که می‌تواند به‌عنوان الگویی مناسب برای آثار مشابه مورد استفاده قرار گیرد.

کتاب‌نامه

- ابراهیمی، نادر. (۱۳۵۶). *فارسی‌نویسی برای کودکان*. تهران: آگاه.
- آهنی، حسین. (۱۳۳۸). *نقدالمعانی*. اصفهان: کتابفروشی نائید.
- بازیار، هماتاج. (۱۳۵۳). «تهیه مواد خواندنی برای بزرگسالان کم سواد». *ماهنامه آموزش و پرورش*. ش ۷۵. صص ۴۲۹-۴۳۶.
- تجلیل، جلیل. (۱۳۷۰). *معانی و بیان*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- جهانشاهی، ایرج. (۱۳۶۰). *راهنمای نویسنده و ویراستار*. تهران: انتشارات شورای کتاب کودک.
- «دانشنامه‌های فارسی نگاه از عمق». (۱۳۸۳). کتاب ماه کلیات. ش ۸۳. صص ۴۲-۵۹.
- دیانی، محمدحسین. (۱۳۶۶). «سه فرمول برای تشخیص سطح خوانایی نوشته‌های ویژه نوسوادان». *نشریه روانشناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران*. ش ۳۹. صص ۵۹-۸۰.
- رزمجو، حسین. (۱۳۷۱). *روش نویسنده‌گان بزرگ معاصر*. تهران: توس.
- رهبر، اسماعیل. (۱۳۸۱). «تأثیر ایجاز و اختصار در خواندن و درک مطلب فارسی». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد. شیراز: گروه زبان‌شناسی.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۶). *معانی*. تهران: میترا.
- عسگری، ابی هلال حسن بن عبدالله. (۱۴۱۹). *الصناعتین الكتابیه و الشعر*. تحقیق محمدعلی الجبایوی و محمد ابوالفضل ابراهیم. بیروت: المکتبه العصریه.
- فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان. (۱۳۷۱). ج ۱. تهران: شرکت تهیه و نشر فرهنگ‌نامه.
- فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان. (۱۳۸۰). ج ۶. تهران: شرکت تهیه و نشر فرهنگ‌نامه.
- فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان. (۱۳۸۶). ج ۱۰. تهران: شرکت تهیه و نشر فرهنگ‌نامه.
- فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان. (۱۳۸۸). ج ۱۲. تهران: شرکت تهیه و نشر فرهنگ‌نامه.

فصلنامه علمی (مقاله علمی) سال اول، دوره اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

- قرشی، محمد. (۱۳۷۴). «نقش زبان‌شناسی در نگارش دایرةالمعارف‌ها به‌ویژه برای کودکان». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد. مشهد: دانشگاه فردوسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- «گامی نو: سنگ بزرگ همیشه علامت نزدن نیست» (گزارشی از فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان). (۱۳۷۶). پژوهش‌نامه ادبیات کودک و نوجوان. ش. ۹. صص ۹۰-۹۵.
- مرادی، نورالله. (۱۳۶۰). «دایرةالمعارف‌ها را بشناسیم». نشر دانش. ش. ۵۶. صص ۵۰-۶۵.
- مهرین، مهرداد. (۱۳۶۲). *دایرةالمعارف خردسال (دایرةالمعارف یا گنجینه اطلاعات عمومی)*. تهران: جاویدان.
- «نقد و بررسی فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان». (۱۳۸۴). کتاب ماه کلیات. ش. ۳. صص ۴۲-۶۵.
- هاشمی، احمد. (۱۴۱۴) *جواهرالبلاغه فی المعانی و البیان و البدیع*. بیروت: دارالفکر للطباعة و الو التوزیع.
- هدایی، محمد. (۱۳۶۷). ۱۰۱ نکته در زمینه نوشتن مقاله برای فرهنگ‌نامه کودکان و نوجوانان. تهران: شورای کتاب کودک.
- همایی، جلال‌الدین. (۱۳۵۴). *فنون بلاغت و صناعات ادبی*. تهران: دانشگاه سپاهیان انقلاب.
- همایی، جلال‌الدین. (۱۳۷۰). *معانی و بیان*. تهران: نشر هما.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی